

Ужица и др.). На тај начин, Н. Клеје је дошла до важних закључака о социјалној структури припадника халветија, образовању, функцијама, уклапању у друштвени миље, али и о њиховом утицају и политичкој моћи.

Као другу хронолошку целину, Н. Клајер је издвојила период од почетка XVIII века до краја османске превласти на Балкану. Користећи исти модел као и у претходном поглављу, аутор је халветије сада посматрао у сасвим другачијим историјским околностима: Царство се осипало, територије се губиле, централна власт слабила... Халветије су се снашле и у новим условима. И даље су били проповедници "чистоте вере" (буна ужичког шејха Мехмеда 1747-50), и даље их је држава користила против јеретика и приликом умиревања побуна (против бекташија - јаничара, 1826), и даље су ојачавали муслиманску популацију у Румелији. Међутим, они су се тада, бар једним мањим делом, укључили и у активну исламизацију (која је на Косову, у делу Македоније и у Епиру водила у албанизацију) и колонизацију (нарочито муслиманских Албанаца на Косово и у Македонију). Услед недостатка извора, Н. Клеје је ово последње питање, ипак, оставила отвореним.

Последњу целину у књизи чини поглавље о халветијама у пост-османском периоду на Балкану. У условима рађања младих балканских држава, по-

сле великих миграција муслиманског становништва, које се повлачило заједно са војском, у време укидања вакуфа и тиме губљења финансијског ослоња, халветије су као изразито "државни" дервишки ред изгубиле готово сваку потпору. Једна од последица је и то да су се из градова, у којима су готово искључиво делали у ранијем периоду, повлаче на село, у гушће муслиманско окружење. Иако је Кемал Ататурк укинуо дервишке редове у Турској 1925. године, они су се ипак повезивали са Турском, коју су осећали као последње уточиште. После Другог светског рата халветије су опстале само у Југославији и Албанији. Н. Клеје је анализирала њихову распрострањеност и видове деловања у новим, неповољним условима, који су се разликовали од региона до региона.

Књига садржи велики број драгоцених скица распрострањености многих огранака халветија на Балкану у различитим временским раздобљима, и ништа мање важне генеалогije њихових шејхова.

Уложивши огроман труд, Натали Клеје је написала веома вредну књигу, која је умногоме обогатила наша сазнања о дервишком реду халветија. Ова књига улази у ред незаобилазне литературе у проучавању историје и деловања не само халветија него и многих других дервишких редова на Балкану.

Александар Фотић

Радош Љушић, *Књига о Начертанију, Национални и државни програм Кнежевине Србије*, Београд 1993, 181

Сваки документ који представља програм, план или нацрт националне и државне политике једнога народа заслужује велику пажњу и анализу историчара. Колико је до сада познато, таквих докумената је, нажалост, било веома мало у историји Срба па је одговорност историчара при њиховом објављивању, анализи и, најзад, тумачењу утолико већа. Најпознатији и један од најзначајних докумената те врсте у Срба је, си-

гурно, *Начертаније* Илије Гарашанина. Прихватајући се посла да стручно, критички и свеобухватно анализира, приреди и објави овај документ који је написан 1844, постао познат српској јавности 1888, а објављен тек 1906. године, Радош Љушић је већ на почетку своје *Књиге о Начертанију* подвукао његов изузетан значај за српски народ: "Оно што је *Мирослављево јеванђеље* у култури, то је Гарашаниново *Начерта-*

није у политици Срба." Међутим, одмах после овога, Љушић примећује да је тако значајан документ био неправедно запостављен или недовољно објективно тумачен: "Јеванђеље, старије 623 године од *Начертанија*, сачували су свом роду родољубиви хиландарски монаси и Обреновићи. *Начертаније* нису умели да спасу Карађорђевићи и српска поколења XX столећа" (Предговор, стр. 6).

Три су разлога која су навела Р. Љушића да напише, приреди и објави оваку књигу. Први је био искључиво научне природе. С обзиром да до сада није приређено критичко издање *Начертанија* Љушић је проценио да је за то "крајње време и прека потреба, а повољан тренутак". "Садашње стање српског народа" био је други разлог. Овај, национално-политички разлог аутор је образложио тиме што "ово време и овакав положај Срба подсећа на доба настанка *Начертанија*: усамљена Србија, супарничка Црна Гора, Срби на југу у неизвесности, а на западу још у ратном пожару. Српска политика, дакле, вапије за својим 'Начертанијем', за осмишљеним разумним и стаменим националним и државним програмом. Српска, дакле, не југословенска, и без идеолошких побуда" (5). Очигледно је да је на Љушића снажно утицала дугогодишња актуелност Гарашанинових речи забележених пре око сто педесет година: "Нема вам код нас никакве положене системе по којој се ми у државним дјелима управљамо, но само тучемо овамо онамо, као путо о лотру. ни сами ништа не знајући куд и камо тежимо, и ово су узроци који много наши дјела отешчавају и још већма отешчавати оћеду, ако ми што скорије не увидимо на каквој се точки налазимо" (71). Трећи разлог је у вези са другим. С обзиром да је много оних који се позивају на *Начертаније*, а нису га прочитали или га нису разумели било је "неопходно учинити *Начертаније* приступачним у изворном облику, пропраћено уводном студијом и објашњењима" (5).

Наведени разлози су одредили концепцију књиге. Она је подељена на два

дела. Први део је студија о настанку, судбини и садржини *Начертанија* (11-113). У другом делу (117-176) објављено је седам докумената: *Начертаније* и још шест докумената чија је садржина у непосредној вези са *Начертанијем*.

На почетку првог дела књиге је поглавље "О рукопису" (11-17). Настојећи да нађе оригинал Гарашаниновог рукописа *Начертанија* - што му, нажалост, није успело - Љушић је уложио велики труд трагајући по обимној литератури и доступној архивској грађи и упоређујући све оне преписе до којих је могао доћи. Над тако сабраним радовима аутор се упустио у анализу оцена рада Илије Гарашанина на *Начертанију* и садржине тог документа. Основна неслагања историчара око Гарашаниновог *Начертанија* била су у оценама да ли је то био југословенски, српски или великосрпски пројекат. Закључак би, по Р. Љушићу, могао бити да је дневна политика доста утицала на ставове историчара па су у периоду између два светска рата сматрали да је то био југословенски програм. После 1945. године тумачењу *Начертанија* нанели су штету они који су, с једне стране, настојали да правоверно марксистички тумаче све појаве у историји и они који су, с друге стране, у том документу видели голему великосрпску опасност. У овом поглављу приказано је и неслагање историчара у тумачењу *Начертанија* као аутентичног српског, односно Гарашаниновог, документа или као више или мање потпуног преписа пољско-чешких докумената ("Историци као судије", 18-43).

У четири следећа поглавља Љушић је дао историјске оквире у којима је *Начертаније* настало. Основе су постављене подизањем Првог српског устанка и одлукама Карађорђа и српског устаничког руководства да устаничка војска пређе границе Београдског пашалука. Недуго после пропасти Првог, Милош Обреновић је подигао Други српски устанак и мудро политиком, оставши на власти све до 1839. године, развијао је идеју о јакој и самосталној српској држави ("Државна идеја

до *Начертанија*", 44-54). У следећем поглављу је, у најкраћим цртама, дато стање у Кнежевини у време писања *Начертанија* ("Србија у време настанка Начертанија", 55-57). Следи, такође у кратким цртама, изложена успешна каријера младог Илије Гарашанина који је, без великог школовања, са места царинског службеника брзо доспео до пуковничког чина и министарског портфеља ("Једна каријера у успону", 58-63). Поређењем докумената који су имали карактеристике националног програма, а написани су пре *Начертанија*, аутор ове књиге је утврдио да је подлогу *Савета* Адама Чарториског чинило запажање Девида Уркарта, а да је *Начертаније* грађено по *Плану Франтишека Заха*. Међутим, Р. Љушић се није задржао на овоме већ је дошао до сасвим нове тврдње: "да је Гарашанин тражио од Заха да састави *План*, и то не само од њега, већ и од других лица. Министар је, очигледно, желео да има више мишљења о националном раду Србије, да их супротстави и из свих извуче основе за будућу државну политику" (64-71).

Илију Гарашанина је, очигледно, опседало решавање спољне и националне политике Србије, те унутрашњој политици и решавању уставног питања није поклањао посебну пажњу. Међутим, интересантно је то да је "Гарашанин туркофилством прикривао национална стремљења" (93). Ипак, Р. Љушић сматра да се "туркофилска политика уставобранитеља у погледу уставног питања" не може оправдати јер "Гарашанинови покушаји били су неуспешни" ("Уставно питање", 76-83).

Имајући у виду честе промене на српском престолу Гарашанин је, за разлику од Ф. Заха, сматрао да питање наследства престола као саставни чинилац уставног питања не треба везивати за једну династију јер су, по њему, династичке борбе и промене могле спутавати национално уједињење. Тиме је показао своју далековидост јер "је стављао уједињење српског народа испред ривалства династија". Рачунао је да би уједињење било лакше уз династију,

али су му "више одговарали слаби и не-наследни владооци од моћних и наследних" ("Наследство престола", 83-87).

У процесу осамостаљивања Кнежевине Србије значајно место је заузимало и питање исељавања Турака из Србије. То је било предвиђено одредбама хатишерифа, а тражење управе над градовима је био први покушај да се добије нешто што није било предвиђено хатишерифима. Добијање градова је био највећи успех српске дипломатије за друге владе кнеза Михаила Обреновића и последњи Гарашанинов успех ("Унутрашња независност", 87-93).

У поглављу "Држава будућности" (93-113), Љушић се осврнуо на Гарашанинове планове и идеје у погледу будуће српске државе. Први део овог поглавља носи наслов "Идеје Начертанија о држави" (93-102). У њему је аутор закључио да *Начертаније*, с обзиром на услове у којима је настало, није великосрпски план, већ је Гарашанин "правно нацртао будућу српску државу" који је био "разуђен план српске националне политике" већ у првој, планираној, фази српски а у другој, јужнословенски програм. Гарашанин је био "спреман на велики скок од српске ка јужнословенској држави, управо због тога што би у њу ушли" и Хрвати и Бугари. У својој основи Гарашанинов план је био конзервативан јер се ослањао на прошлост, односно на историјско право засновано на тековинама цара Душана, а не на револуционарним тековинама Карађорђа и Милоша.

Разматрајући остварење ове идеје Гарашаниновог *Начертанија* Р. Љушић је упоредно ове идеје са идејама нацрта другачија позната српска државаника: незваничног српског агента у Паризу Јована Мариновића и српског каплућкаје у Цариграду Константина Николајевића. Мариновићев је био веома кратак и односно се на реформе којима би се поправио положај хришћана у Турској. Николајевић је свој мемоар "сам за себе концептирао, тек да убијем самоћу". Знатно је опширнији и мада, вероватно, писан независно од *Начертанија*, има сличности и

може се са њим поредити. То је Љушић и урадио закључивши да је основна сличност у полагању на историјско право и планирању стварања државе у две фазе: прва, стварање српске државе од делова Турског Царства и друга, стварање јужнословенске државе додавањем претходно створеној држави делова Аустријске Царевине насељеним Словенима, а пре свих, Србима ("Српске сједињене државе", 102-111).

Међутим, право остварење идеја *Начертанија* може се посматрати тек од доласка на власт кнеза Михаила и Гарашаниновог повратка на чело српске политике. Настојања да се створи балкански савез са циљем ослобођења од Турака је оличење његових идеја изнетих у *Начертанију* ("Балкански савез", 111-113).

У другом делу књиге је шест докумената или делова докумената које је аутор ове књиге ставио на располагање читаоцу да би му омогућио да их сам упоређује и проверава закључке. То је први пут да се ови документи појављују у овом облику и заједно. Тако ову студију о *Начертанију* прати мала збирка објављених докумената на којима се темељи студија што до сада није била

честа појава у нашој историографији. Ти документи су: Извод из извештаја о Србији г. Д. Уркарта, од 21. децембра 1833 (117-120); Састав који је предао Гарашанин кнезу Александру 1845. године (121-129); Захов састав ("План") (130-150); Гарашаниново Начертаније (151-165); Неколико речи о руско-аустријским интригама у почетку 1845. године (166-168); План о српским сједињеним државама (169-172) и Нацрт српско-грчке конвенције из 1861. године (173-176).

Књига је обogaћена неколиким фотографијама, факсимилима докумената и регистром личних имена.

Као један од најбољих савремених познавалаца српске историје прве половине XIX века Радош Љушић је успео у својој намери да *Књигом о Начертанију* пружи целивиту анализу овог значајног документа и услова у којима је настао. Сигурно је да ће ова књига бити сврстана међу оне које се не могу заобити при изучавању историје стварања српске државе. Колико ће утицати на ставове "искусних политичких делатника" показаће време које је пред нама.

Љубодраг П. Ристић

Eliza Campus, *Ideea Federala in Perioada Interbelica*, Editura Academiei Romane, Bucuresti 1993, str. 149

Аутор ове књиге, водећи румунски историчар, др Елиза Кампус, одавно је позната не само румунској и балканској, већ и најширој међународној јавности по својим студијама и монографијама које третирају политичке односе, у првом реду балканских земаља, али и шире, у контексту европске политичке историје.

Идеја федерације у међуратном периоду није непозната нашим историчарима. О уједињењу држава Европе било је више пројеката од свршетка верских ратова па до XX века. Међутим, аутор ове монографије осврће се на многобројне теорије, пројекте и планове са предлозима удруживања држава и уједињењем привредног про-

стора. Аутор је у свом раду приказао: француски план о Дунавској конфедерацији, Малу Антанту, пројекте за Уједињену пан-Европу Коундехове-Калегри, план Бријана за Уједињену федералну Европу, план за аустро-немачку царинску унију, план Тардије за Дунавску конфедерацију, пројекат Балканске уније - Балкански пакт и Споразум балканског пакта.

У *уводном* делу (стр. 9-13) аутор поставља питање да ли је одговор идеје федерације у проблемима који постоје, у заједничком мирном живљењу међу државама европског континента и одговара на то питање да садашња историја не може да пружи један добро заснован одговор.